

Utdrag från sidorna 31-37 ur:

Jernkontorets Berghistoriska Skriftserie N:r 8

LUMMELUNDS BRUK

Anteckningar om de gotländska järnbruken

utgivna med bidrag från Prytziska fonden

av

Erik B. Lundberg

Stockholm 1939

Mattias Trip var en holländare, vilken vid slutet av år 1670 kommit till Sverige⁽¹⁾. Han slog sig ned i Stockholm, sökte burskap och blev borgare den 30 augusti påföljande år. Strax härefter säger han sig ha beslutat att upptaga ett ödeliggande bruk på Gotland, Lummelunds bruk benämnt. För att förverkliga denna plan ingick han den 3 dec. en överenskommelse med Vilhelm Facht, en man, vars sysselsättning vid sagda tidpunkt man ej vet någonting om. Den torde ha gått ut på det, att Facht skulle förestå uppbyggnadsarbetet, sedan väl bruket lämnats på arrende av Brita Neuman och när tillverkningen kommit igång leverera allt järn till Trip för försäljning. Kontraktet gällde till år 1677. Någon gång under året 1672, troligen i början, flyttade Facht över med hela sin familj till Gotland och bosatte sig i Lummelunda.⁽²⁾ Han var gift med Maria Rochet, dotter till den inom bergsmanskretsar välkände Peter Rochet, som tillsammans med Gerard de Besche under många år innehaft Forsmarks bruk.⁽³⁾ Både svärfadern och en svåger, Jakob Rochet, under en tid bruksskrivare, slog sig ned vid Lummelunds bruk.

Vid den tid då Facht tog bruket på arrende voro enligt kyrkoräkenskaperna⁽⁴⁾ endast 11 personer anställda vid Lummelunda: Lars Bengtson, Mattias Mjölhare, Mats Sägare, Mikel Finne, Nils Finne, Clas Kolare, Johan Galoon, Anders Olofsson, Christian Valkare, Peder Kopparslagare och Jörgen Hjulmakare. Under 1672 utökades denna arbetsstyrka till att omfatta 26 personer för att året därpå räkna 48. Med denna stora arbetsstyrka lyckades Facht rätt snart iståndsätta verken och få dem igång. Malmen torde fortfarande ha hämtats från Utö; möjligen fick han en kort tid även malm ifrån Roslagen, närmare bestämt från Vigelsbo och Vahlgrunds gruvor. Bergskollegiets protokoll från denna tid röja nämligen, att Peter Rochet någon gång på 1650-talet upptagit Vigelsbo gruva, där han låtit bryta malm ända till Forsmarks bruk gick ifrån honom. 1673 är emellertid brytningen åter igång, men stoppas plötsligt av bergmästaren Clas Depken på grund av, som det vill synas, oklara äganderättsförhållanden. I ett brev till kollegiet⁽¹⁾ för Facht svärfaderns talan emot Depken, vars handlingsätt på Facht verkar fullständigt oförklarligt. Han påpekade, att om förbudet på malmbrytningen inte upphävdes skulle det bli våra bruk till största skada och avsaknad. Att med våra bruk avses järnbruken på Gotland faller av sig själv.

Hur processen om dessa gruvor i Roslagen förlöpte, har tyvärr inte utforskats; men säkert är att till Gotland skeppades hädanefter enbart Utömalms.

1674 hade Facht ett anseeligt lager stångjärn liggande vid Lummelunda. Men innan han lät utskeppa en enda stång, försökte han förmå generalguvernör Kurck till vissa eftergifter, vilka dels skulle underlätta exporten dels befordra brukens vidare uppblomstring. Sålunda önskade han erlægga de till kronan utgående avgifterna för stora och lilla tullen, hammarskatten och tiondejärnet, undantagandes stadens tolag- och vägarepenningar, i ett för allt med 3000 dr. kmt.(daler kopparmynt) de första två åren och därefter från 1676-1682 med en årlig summa av 5000 dr. kmt.(daler kopparmynt) För det andra anhöll han om tillstånd, att få utföra stångjärnet över Bredsund(Brissund), där han med stora omkostnader låtit anlägga en hamn (fig. 6) ; vägarepenningarna skulle oförminskade utgå till Visby. Som en tredje begäran framställde han, att till bruksfolkets underhåll få tillhandla sig vissa råntepersedlar liksom det medgivits honom under Momma-Renstiernas arrendetid. Det var frågan om råg, korn, havre, fläsk, smör, lamm, gryn, hö och talg. Dessa varor skulle betalas efter kronovärdering med 12 % vinst⁽¹⁾

Av dessa punkter vunno endast de två senare Kurcks bifall.

Den 14 juli samma år avgick skeppet Den Lilla Silverkronan från Visby med en första last av ett parti om 5065 stänger järn och 807 knippor knippjärn(knipparjärn)⁽²⁾ tillsammans vägande 803 skeppund 13 lispund 10 marker. Lasten var destinerad till Amsterdam och tullpengarna, som belöpte sig till över 1000 dr. smt.(daler silvermynt, erlades av Mattias Trip.⁽³⁾ Det var första gången gotländskt järn fann avsättning på holländsk mark.

Nu följde skeppslast på skeppslast med järn till Amsterdam för Trips räkning.⁽⁴⁾

Den 9 juni 1675 hade en skeppare från Hamburg allt som allt överskeppat 762 skeppund 6 1/2 lispund stångjärn; det var betydande järnkvantiteter i förhållande till vad som förut exporterats.

Vid denna tid inträffade ett litet intermezzo, som i hög grad förskräckte såväl Trip som Vilhelm Facht. Det var nämligen så, att Sverige råkat i krigiska förvecklingar med Generalstaterna av de Förenade Nederländerna, vilket medförde, att man helt enkelt

lade beslag på ägodelar tillhörande i Sverige bosatta holländare. Fachts förbindelser med Trip och de stora järnexporterna på Amsterdam, ställde honom i en mycket misstänkt dager hos myndigheterna och han anmodades att omedelbart insända sina skrifter och journaler till Visby rådstuga där de förseglades. Facht betonade inför guvernören Gyllenstierna, att han var en infödd svensk man, som slutit kontrakt med en annan svensk borgare vid namn Mattias Trip, att ingen holländsk inföding var i hans tjänst och att Trips fullmäktige vid bruket hette Lorentz Dahlman och var svensk infödd. Han bedyrade även att han under sin arrendetid varken korresponderat eller drivit handel med någon holländare. Trip framhöll sitt svenska burskap och brukets oberoende av holländskt inflytande, underhållet som det var enbart av hans medel.⁽¹⁾ Myndigheterna kommo också snart underfund med sitt missförstånd och det beslagtagna godset återlämnades.

Sedan 1673 hade den gotländska allmogen haft att kämpa mot mycket svåra ekonomiska bekymmer, en följd av den kris, som skakade landet i dess helhet. De följande åren tedde sig knappast ljusare; vår utrikespolitik ledde inte enbart till ovannämnda krig med Nederländerna utan framkallade även krigsförklaringar mot såväl den tyske kurfursten som från Danmarks konung. Ehuru kriget till en början huvudsakligen rörde sig på tysk mark, voro dock återverkningarna tydligt märkbara i hemlandet och därvid inte minst i det ekonomiska livet. Den dyrtid, som följde blev synnerligen oförmånlig för den gotländske bruksförvaltaren, som hade att förse sitt bruksfolk med varjehanda livsmedel. Det var nu inte lika lätt att få tillhandla sig räntepersedlar som förut. Facht anhöll därför hos Gyllenstierna (generalguvernör 1674-81), att få uppköpa 600 tunnor skattekorv på Öland efter vanliga förmåner. Guvernören biföll detta endast på de villkor, att kornet betalades med 15 dr. kmt.(daler kopparmynt) per tunna och att det avhämtades på Fachts egen bekostnad. Detta blev mycket kostsamt för bruksförvaltaren, särskilt som bruksfolket enligt kontrakt ej voro skyldiga att erlägga mer än 10 dr. kmt.(daler kopparmynt) per tunna malt, råg eller korn. Vid början av år 1676 pressades Facht ganska svårt i ekonomiskt avseende.

Hauptman Johan Malmenius, sedermera adlad till Cedercrantz och utnämnd till ståthållare över Gotland och Öland, påpekade för Gyllenstierna det orimliga i att de Neumanska bruken intill år 1669 icke lämnat kungl. maj:t ett enda öre, trots att donationerna på gårdar och hö belöpte sig till ett sammanlagt värde av inemot 7 a 8000 dr. smt.(daler silvermynt). Han ansåg därför att inte den minsta lättnad borde lämnas i fråga om hammarskattens och tiondejärnets erläggande som Facht försökt få till stånd. Ej heller borde någon lindring komma ifråga med avseende på lagmans- och häradshövdingpenningarna, vilka Facht vägrat erlägga, ej blott för sig själv och folket som hammarsmeder, masmästare, smältare, kolare o.s.v. utan ock sågare, mjölnare, valkare, trädgårdsmästare och andra hantverkare, som vid bruket bo - - -. Det hjälpte härvidlag inte att förete den resolution, som Bergskollegiet avgivit 1671, att så framt bruksfolket inga hemman besitta, utan allenast bo i backstugor, varunder inga ägor, undantagandes några kåltäppor eller slikt, beläget är, vore det skäligt att de gingo fria från nämnda utgifter.

Förutom dessa utskylder hade Bergskollegiet ålagt bruksförvaltaren att erlägga 300 dr. smt.(daler silvermynt) till det av konungen upprättade Bergsregementet. Facht försökte draga sig undan det mesta genom att skylla på de väldiga omkostnader, som bruken dagligen tarvade liksom hamnen vid Bredsund(Brissund), där han måst av nyo med stora bålverk låta en hamn förfärdiga, vilken av storm och oväder är kullkastat och ruinerat. Sådan var nu ställningen för Facht, då Gotland i april nämnda året 1676 erövrades av danskarna och underställdes Nils Juel i hans egenskap av generalguvernör.

Malmtilförseln stoppades och man lade t.o.m. beslag på en strax före kapitulationen ankommen malmskuta. Vad som i Lummelunda låg i förråd belöpte sig endast till omkring 700 skeppund (105 ton) och det var väl ungefär vad som kunde behövas för det gotländska landets eget behov för den kommande tiden.

Under de tre år som danskarna höllo Gotland besatt lågo järnbruken mestadels stilla, enligt vad Facht själv relaterat å flera håll. När så fredsslutet kom och ön utrymdes av de danska trupperna i sept. 1679, var Facht en av de första supplikanterna, som uppvaktade generalguvernör Gyllenstierna med ett flertal skrivelser. Av dessa får man veta, att han av Nils Juel lyckats utverka arrende å klosterladugården i Roma i öns mittland, för en årlig summa av 900 dr. smt. Med uppsägningstid Philippi-Jakobi dag 1680. Likaså att bergfrälset i förstone icke indragits; men när danskarna fingo kännedom om, att Gotland skulle återgå till Sverige pressade de skyndsamt ut två års skatt för de donerade gårdarna. Nu önskade Facht dels att klosterarrendet skulle få

gälla till utsatt tid, dels att bergfrälset och skattehöet åter skulle beviljas och slutligen att till bruksfolkets underhåll få upphandla 300 st. unga skattelamm, 200 lispund smör, skattevägt och efter kronovärdering med 12 % förhöjning.

Hur generalguvernörens svar lydde vet man tyvärr inte, men det vill synas som om ladugårdsarrendet beviljades; men med bergsfrälsets frihet var det oåterkalleligen slut.

1681 utnämndes Johan Olivekrantz till generalguvernör, kanske den dugligaste Kristina haft. Han inpräntade för Cedercrantz, ståthållare över Gotland och Öland sedan 1678, att angående Facht, så borde han tvingas efterkomma vad som av honom fordras. Han kunde ej heller i fortsättningen tänka på att åberopa något kungligt brev. Vid bruken företogs nödiga reparationer och järntillverkningen kom åter igång. Huruvida Trip ännu vid denna tid svarade för det ekonomiska underhållet mot monopol på järnexporten ha de arkivaliska källorna icke meddelat. Det förefaller dock som om Trip dragit sig tillbaka.

Märklig är den anmälan mot järnbruken, som borgerskapet i Visby gjorde till Olivekrantz 1684⁽¹⁾ För det första framhöllo de som en direkt följd av den stora penningbristen å landet, att Facht borde tillhållas att avlöna sitt folk med pengar och kontant betala uppköpta materialier och inte med varor; för det andra att staden och landet först och främst måtte försörjas med stångjärn innan utskeppning blev tillåten. De påstodo att det var en kännbar brist på järn, då Facht lät exportera det mesta. Detta visar i alla fall, att bruken inte voro för det gotländska landet fullständigt onödiga anläggningar, som inbyggarna förfäktade de närmaste decennierna efter deras tillkomst.

Det är ytterst sällan som man får någon vink om det dagliga livet vid bruken; 1680-talets första år ge oss emellertid en del små episoder som kunna vara värda att skildras. Det är domböckerna⁽²⁾ som skvallra om missämja och slagsmål, stundom av betydande omfattning.

Det är ju ingalunda ägnat att förvåna att så stundom blev fallet; den arbetsstyrka, som var hopträngd där nere vid stranden måste betecknas som i hög grad heterogen, sammansatt som den var både av svenskar och gutar och vallonättlingar.⁽³⁾ Den fjärde pingstdagen 1683 utspelades sålunda en fruktansvärd kalabalik bland det av öl berusade bruksfolket. Detta uppträde står

dock tillbaka för vad som utspelades något år senare. Grälet började som vanligt mellan smedernas eller arbetarnas äkta makor för att övergå till mera våldsamma handlingar mellan männen. Man stack varandra med knivar, sköt kulor genom armar och ben, ja, en mjölnarson fick t.o.m. en gaffel instucken i sin axel. Påföljden blev i allmänhet dryga böter. Det avbräck, som kriget vållade Facht, blev allt svårare att kompensera. Affärerna blevo för honom allt trassligare och trassligare, så att en finansiell

tragedi när som helst kunde tänkas vara förhanden; då räddades bruken för andra gången från ödeläggelse i det att den ekonomiska ledningen gled över i händerna på Gotlands allra största affärsman, rådmannen Holger Jönsson i Visby.

(1) Ibidem, skrivelser till Jöran Gyllenstierna 1675, s. 961.

(2) Den 3 sept. 1672 står i tullräkenskaperna för Norderport (KA) : Welam Facht på Lummelund 1/2 tunna strömning, 1 ltt. torra gäddor. Tyder på att Facht då var bofast vid Lummelunda bruk.

(3) Petter Rochet ang. ref. till E.W. Dahlgren, a.a. Han dog 1673 och begrovs i Lummelunda.

(4) Visby Landsarkiv Kyrkoräkenskaper för Lummelunda 1621-89.

(1) RA Bergskoll. Brev och suppl. 1673, s. 137

(1) Fachts önskemål framgå av flera skrivelser i generalguvernörens arkiv i

RA. Inkomna brev 1674 s. 492, 1675 s. 961, 1676 s. 303.

(2) Enligt Rinmans Bergverkslexikon är knipjärn(knippjärn) fint stångjärn som smides under knipphamrar(knipphamrar), samt bindes och försäljes uti knippor.

(3) Uppgifterna hämtade ur utgående journaler för sjötullen 1674 och 75 i KA.

Särskilt hopbuntade räkenskaper i varje volym.

(4) 1675 lät Trip tillsammans med David von Earle inköpa ett skepp, Hieronimus, av Momma-Renstierna, byggt på dennes varv vid Slite.

(1) Generalguvernörens arkiv, ink. brev 1675 från Trip och Facht.

(1) RA generalguvernörens arkiv, inkomna brev 1684 s. 681.

(2) VLA Norra domsagens domböcker 1683-85.

(3) Vid bruket förekommande vallonnamn: Bruun(?), Galon, Garney, Giliam(Gilliam), Hybyn(Hubijn, Hübinette?), de Klou(de Clou), Martin, Mineur och Rubin(?).